

Ləman Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
lemanhesenova79@gmail.com

**Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının bəzi məsələləri
haqqında**

Açar sözlər: termin, turizm terminləri, struktur, çoxkomponentli termin, sintaktik kalka

Ключевые слова: терминология, термины туризма, структурная, многокомпонентная терминология, синтаксический калька.

Key words: terminology, tourism terms, structural, multicomponent terminology, syntactic calque.

Hazırda dünyada turizm hər bir ölkə üçün dinamik inkişaf edən və yüksək gəlir gətirən ən müasir və perspektivli sahələrdən biri hesab olunur. Turizm artıq bütün dünyada geniş və sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektora çevrilib. O, dünyada neft-qaz ayırma və maşın sənayesindən sonra inkişaf edən üçüncü sahədir. Turizm xidmətin bir sahəsi olaraq, insanların beynəlxalq hərəkəti və yaxud səyahəti ilə bağlıdır.

Elmi ədəbiyyatda turizm anlayışının formalaşmasında «yerdəyişmə», «başqa yerə getmə», «başqa yerdə qalma» tipli anlayışlardan istifadə olunur. İnsanların müxtəlif səbəbdən miqrasiyası hadisəsi, onların bir yerdən digərinə getməsi həmişə olmuşdur. Turizm tarixi səyyahların səyahətləri və ziyarətlər, yeni yaşayış yerlərinin axtarışı, təbii sərvətlərin tapılıb mənimsənilməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bu baxımdan qeyd edilən sahə terminologiyasının təşəkkülü tarixi şübhəsiz qədimdir. S.Sadiqova terminologiyanın təşəkkülündən bəhs edərək göstərmişdir ki, «termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. ...silahların adları, musiqi alətləri, təsərrüfat alətləri, cəmiyyətin terminologiyasının nə olduğunu bilmədiyi dövrlərdə də ümumişlək söz kimi işlənsə də sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşlar» [1, s.28].

Məsələyə qeyd olunan aspektdən yanaşsaq, kökü qədimə gedən turizm sahəsinin ictimai-mədəni, sosial inkişafını qəbul etməklə bərabər onun XX əsrin ikinci yarısında əsaslı şəkildə formalaşmasını müşahidə edirik. Dünyanın bir çox ölkələrində turizm iqtisadi fəaliyyət sferası olaraq daha əvvəllər inkişaf etmişdir. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə bu inkişaf fərqli şəkildə özünü göstərmiş və bu turizm terminologiyasının yaranıb

formalaşmasına da əsaslı təsir etmişdir. Məsələn. Rusiyada turizm terminologiyası ötən əsrin sonlarında ayrıca tədqiqat obyektinə olmuş və elmdə varislik prinsipi terminologiyanın sonradan müttəfiq respublikalarda da öyrənilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Keçmiş SSRİ-də Azərbaycan turizmi ittifaq ərazisinə səfərlər və bu ərazilərdən turistlərin qəbulu ilə səciyyələnərək, o dövrdə turizm terminologiyasının sahənin məhdud istiqamətləri üzrə inkişaf etməsi ilə nəticələnmişdir. Hazırda isə Azərbaycanda turizm sənayesi sürətlə inkişaf etdirilir və bu, ölkədə turizm terminologiyasının dərinə öyrənilməsi tələbini də ortaya atır.

Azərbaycan dilində turizm terminologiyasına dair tədqiqatlarda turizm terminlərinin funksionallığı, onların yaranma mexanizmləri, başqa dillərdən alınması, mənimsənilməsi və tərcüməsi məsələlərini qismən də olsa əhatə etmişdir. Son dövrlərdə turizm terminlərinin alınması və onların struktur tiplərinin təyin olunmasına aid araşdırmalara ehtiyac artmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının tədqiq edilməsi bir sıra vəzifələri özündə birləşdirməlidir. Turizmə yaxın sahələrin çoxluğu sahələrarası omonim terminləri müəyyənləşdirmək, turizm terminlərinin mənşəcə, eləcə də strukturca təsnifatını aparmaq tələbini ortaya çıxarır. Beynəlxalq turizmlə bağlı terminlər Azərbaycan dilində sonradan yarandığından onların da struktur xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Turizm terminlərinin türk dillərindən alınması, turizm üzrə ortaq terminologiyasını yaratmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, turizm terminologiyasının öyrənilməsi aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir: 1) turizm terminlərinin təşəkkülü və formalaşması tarixi məsələlərinin tədqiq olunması; 2) turizm terminlərinin yaranmasına təsir göstərən ekstralingvistik amillərin təyin edilməsi; 3) sahə terminologiyasının zənginləşməsi mənbələrini müəyyənləşdirmək; 4) sahədaxili terminoloji omonimlik və sinonimlik məsələlərini aydınlaşdırmaq; 5) beynəlxalq turizm terminologiyasının standartlaşdırılmasından əldə olunan nəticələrin Azərbaycan dilində tətbiqi prinsiplərini aydınlaşdırmaq; 6) turizm terminologiyasının genealoji mənzərəsini açmaq.

Müasir turizm terminologiyasında yüksək tezliklə işlənən terminlərin bir qismi turizm növlərinin adları ilə bağlıdır. Bu terminlərə ekoloji turizm, idman turizmi, su turizmi, etnoqrafik turizm, çimərlik turizmi, veloturizm, avtomobil turizmi, yerli turizm, beynəlxalq turizm, piyada turizmi, kənd turizmi kimi ikikomponentli terminlər daxildir. Turizm bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayan elementlərin məcmusu şəklində fəaliyyət göstərən bir sistemdir. Bu sistemdəki münasibətlərin iştirakçıları - turist, turizm müəssisələri, təşkilatlar, regionlar və dövlət

qarşılıqlı olaraq bir-birinə təsir edir. Turizm ətraf mühitlə də sıx bağlıdır. Turizmə bir sistem kimi iki alt sistemin - turizmin subyektinin və turizmin obyektinin məcmusu kimi baxmaq olar. Turizm subyekti dedikdə, özünün bir sıra tələbatlarını ödəmək üçün spesifik xidmətlərdən istifadə etməklə turizm tədbirlərinin iştirakçısı olan şəxs - turist başa düşülür. Turizmin obyektini dedikdə isə turizm subyektinin səyahəti zamanı onun maraq dairəsində ola biləcək hər bir şey nəzərdə tutulur. Tənzimlənən bir sistem kimi turizmə təsir edən ətraf mühit isə iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və sosial sistemlərdən ibarətdir.

Müasir humanitar elmlərin yeniləşməsi və elmi biliklərin inteqrasiyası sahədə axtarışların qismən sahələrarası axtarışlara çevrilməsini gerçəkləşdirir. Bu meyil müasir elmlərdə yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir və ya bir-biri ilə əlaqəsi olan elmlərin terminlərinin müştərək işlənməsinə əsas verir. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. XXI əsrdə problemlərin həllinə ümumiləşdirici sahələrarası yanaşma aktuallaşır və bu müştərək elmi sahələrin yaranması ilə təsdiqini tapır. Turizm oteleçilik (mehmanxana təsərrüfatı; turistlərin yerləşdirilməsi məsələlərini əhatə edən sahə), nəqliyyat, bank və digər bir çox xidmətləri əhatə edir, bir çox turizm növləri başqa sahələrlə əlaqələnir. Məsələn, idman turizmi, balıqçılıq turizmi, ov turizmi, kənd turizmi və s. bu kimi turizm növləri vardır. Kənd turizmi həm kəndlərdə istirahət etməyi, həm turistlərin kəndlərdə yerləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Turizmin hər bir növünün öz xüsusiyyətləri və terminoloji sistemi vardır. Bu cəhətlər turizm terminologiyasının tədqiqi prosesində növlərə bölgünü, turizmin ümumi nəzəri və praktik məsələlərini ayırmağı tələb edir. Turizm sahəsi nisbətən gec formalaşdığı üçün bu sahədə termin-söz birləşmələrinin sayı çoxdur. Deməli, turizm terminologiyasının struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması ön plana çəkilməlidir.

Turizm beynəlxalq miqyasda tətbiqini tapdığı üçün bu sahədə terminoloji sistemin ortaqlaşdırılması əhəmiyyət kəsb edir. Vahid terminologiyadan istifadə həm sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranması, həm də informasiyanın intensiv çatdırılması üçün vacibdir. Türk dillərində turizm terminologiyasının unifikasiyası qohum dillər üzrə bir sahənin terminoloji sisteminin unifikasiya məsələsini əhatə edir. Müasir dövrdə terminlərin beynəlxalq səviyyədə unifikasiyasında beynəlmiləl terminlərin yekcinsliyinin təmin edilməsini prioritet vəzifə kimi ön plana çəkir. Türk dillərinin hər birində alınma turizm terminləri müəyyən bir

çoxluq təşkil edir. Bu alınmaların arasında beynəlmiləl turizm terminləri də müəyyən qrupda birləşir. «Terminlərin alınması prosesi ədəbi dildəki sözalmadan cüzi fərqlənir» [2, s.124]. Sözalmada da dildə adı olmayan predmetə, əşyaya ad verilir. Terminalmada predmet, əşya, hadisə sahə anlayışı ilə əvəz olunur. Müasir dövrdə söz və ya termin olmasından asılı olmayaraq, alınmalara üç cür münasibət müşahidə edilir. Tədqiqatçıların müəyyən qismi alınmaların artımını mənfi hadisə sayır. Başqa bir qismi alınmaların dilin lüğət tərkibini zənginləşdirilməsini əsas götürərək bu hadisəyə müsbət istiqamətdən yanaşırlar. Nəhayət, üçüncü qisim tədqiqatçılar sözalmanı təbii proses sayır və bu zaman hansı sözlərin necə, nə üçün alınmasını ön plana çəkirlər. «Effektiv ünsiyyət üçün sözün mənşəyi deyil, onun lazımı mənanı necə ifadə etməsi, dildə necə yaxşı başa düşülməsi vacibdir» [3, s.202].

Türkiyə türkcəsində turizm terminologiyasının bir sistem kimi qurulmasını qəbul etmək olar. Unifikasiya zamanı müasir türk dilinin turizm terminologiyasının bazis sistem olaraq seçmək əlverişlidir. Təhlil göstərir ki, Türkiyə istisna olmaqla digər türkdilli dövlətlərdə turizm terminologiyası formalaşma dövrünü yaşayır və bu dövrdə alınma terminlərin çəkisi artır. Türkdilli dövlətlərdə turizm terminlərin unifikasiyası bu ölkələrdə vahid və ya yaxın terminoloji sistemdən istifadə üçün əlverişli zəmin yaradır. Elmi nəzəriyyənin, qanunun, prinsipin, müddəanın formalaşdırılma aləti olan termin və onların toplusu kimi terminologiya elm və texnikanın vacib tərkib hissəsidir. Bu hökm terminlərsiz elmin tam olmadığını təsdiq edir. Sahənin bir anlayışı digərinin təyin edilməsi üçün lazımdır. Anlayışın definisiyasında başqa anlayışların adlarından və ya terminlərdən istifadə olunur. Deməli, termin yalnız sahə anlayışının adı deyildir. Onun başqa funksiyaları da vardır. Termin həm də yeni anlayışı formalaşdırıb yaradan vasitədir. Terminoloji mahiyyət terminə insan bilikləri və ya fəaliyyətinin, müəyyən xüsusi sahəsini təsvir edən nəzəriyyə elementi funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən məzmun və funksional əlamətlərdir.

Azərbaycan dilində turizm terminlərinin turizmin daxili sahələri əsasında formalaşdırılması əhəmiyyət daşıyır. Turizm çoxşaxəli xidmət növüdür. Ona görə də turizm terminologiyası müxtəlif sahələrin terminlərindən geniş istifadə edir. Turist səfərləri qidalanmanı tələb edir. Bu işə turistlər üçün qidalanma məqsədilə müxtəlif fasilələr təşkil olunur. Məsələn, high tea, tea-party, Turkish coffee, Greek coffee kimi turist terminləri vardır. Bunların hər biri ingilis turist terminologiyasında anlayışı ifadə edir. Bu tipli fasilələrin bəziləri Azərbaycan turizmində

tətbiqini hələlİK tapmadığı üçün Azərbaycan terminologiyasında istifadə olunmur.

Elmi dilin funksional vahidi termdir. Terminin təyin edilməsi ilə fəlsəfə, linqvistikə, semiotika, informatika və digər elm sahələri məşğul olmuş və olmaqdadır. Hər bir sahə termini öz problemlərinin həlli üçün lazım gələn cəhətdən təyin edir. V.P.Danilenko terminin tərifinin 19 variantını vermiş və termin kimi çoxcəhətli hadisənin bir təriflə təyin olunmasının qeyri mümkünlüyünü qeyd etmişdir [4, s.3].

«Termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olur. Termin anlayışının izahı ilə bağlı olan hər bir şey linqvistikanı yalnız müxtəlif elmi bilik sahələri ilə deyil, həm istehsal praktikasını, eləcə də peşə və sənətlə yaxınlaşdırır... Bu və ya digər elm, mədəniyyət, istehsal fəaliyyəti sahəsinin terminologiyası tarixi təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ardıcıl məlumatdır. Hər bir elmin tarixi onun anlayış və terminlərin tarixini də özündə birləşdirir. Görünür bu istiqamətdə tədqiqatlarda dilçilərlə sahə mütəxəssislərinin əməkdaşlığı xüsusilə zəruridir... Terminologiya tarixi yalnız milli-tarixi deyil, həm də beynəlmiləl problemdir. Dünya elminin, insan sivilizasiyasının, xalqların mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi problemdir»[5, s. 6-7].

Anlayışın meydana çıxması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Anlayışlar elmin yeni nailiyyətlərini, eləcə də ictimai praktikanın yeniliklərini özündə birləşdirir. Hər bir elmin anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Elmi biliklər keyfiyyətcə yeni elmi-nəzəri səviyyəyə keçməsi onun anlayışlar sisteminin formalaşması və sabitləşməsi ilə möhkəm əlaqədar olur. Anlayışlar tədricən qeyd olunan, təyin edilən mənə alır. Bu anlayışlar inkişaf etmiş nəzəri sistemin vahidlərinə çevrilirlər. Elm özünün nəzəri inkişaf səviyyəsinə keçənə qədər kateqoriyalar sisteminin formalaşması dövrünü keçirir. Anlayışın yaranmasının son mərhələsi onun sözlə adlandırılmasıdır. Əgər adi danışmaq dilində söz bir neçə mənəyə malik ola bilirsə, elmi dildə işlənən xüsusi sözlər - terminlər təkmənalılıqla seçilir. «Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümumdəbi dildə gedən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin leksikasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: 1) qeyri-terminoloji leksika (dilə əsas və köməkçi sözləri); 2) ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif elm sahələrində işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin inteqrasiyası və

diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika (konkret terminosistemin xüsusi sözləri).

Terminologiyada sahə mühüm anlayışdır. Sahə müəyyən sərhədə malikdir. Bu sərhəd sahənin məhdudluğunu və ya qapalılığını şərtləndirmir. Sərhəd sahəni söz və başqa sahə terminlərindən ayırır. Sərhəd sahənin demarkasiya xəttidir. Bu xətt bir sahəni ona yaxın olan sahələrdən ayırır. Terminin sahəyə aidliyi onun əsas xüsusiyyəti, termin olmayan sözlərdən fərqləndirici əlamətidir. Anlayışlar sahəsi sahə anlayışları toplusu, terminlər sahə terminləri toplusudur. Sahənin birinci və başlıca əlaməti onun ekstralinqvistik istiqamətliliyidir. Ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə sahəyə yeni-yeni terminlər daxil olur. Termin bir sahədən digərinə keçdikdə reterminləşmə hadisəsi baş verir. Bu da yeni sahəyə keçidlə bağlı terminin mənasında və onun ifadə etdiyi anlayışın definisiyasında baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Terminologiyada sahələrarası omonimlik mümkündür. Hər omonim terminin öz sahəsi olur.

A.V.Superanskaya göstərir ki, XIX əsrin ortalarına qədər terminlərin əsas hissəsi üç üsulla əmələ gəlmişdir: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə bir sıra məhdudiyyətlər qoyulması; ümumişlək söz müəyyən məhdud zonada işlədilir və onun məntiqi mənsubluğunda da məhdudiyyətlər əmələ gəlir. Nəticədə ümumişlək söz terminə çevrilir. 2) dildə mövcud olan sözlər əsasında termin-söz birləşmələri, termin-frazalar əmələ gəlir; 3) sahənin inkişaf etməsi ilə yeni anlayışlar təyin edilir və həmin anlayışlar adlandırılır [5, s.114].

Sonuncu üsul termin yaradıcılığıdır. Nominasiya prosesi çoxmərhələlidir. Yeni terminin yaradılması zamanı aralıq variantlardan istifadə oluna bilər. Eyni anlayışın bir neçə terminlə adlandırılması mümkündür. Nəhayət, sonuncu mərhələdə bir termin seçilir və həmin termin qəbul edilir, terminoloji variativlik aradan qaldırılır.

Termin söz birləşmələrində komponentlərin sayının çoxluğu anlayışın daha dəqiq ifadə olunması məqsədini daşıyır. Çoxkomponentli terminoloji birləşmənin tərkibinə daxil olan vahidlərin bu terminin semantikasını formalaşdırmaqda rolları fərqli olur. Əsas komponentlərin semantik dəyərliliyi yüksəkdir. Asılı komponentlərin semantik dəyərliliyi aşağıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, çoxkomponentli terminlər yüksək semantik həcmə malik olur. Bu, onların uzunluğunun artması ilə bağlıdır. Belə olan halda komponentlərarası semantik valentlik zəifləyir [6, s.41].

Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın

anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi baş verir. Terminləri dəqiq istifadə etmək məqsədilə ümumi mənanın funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (peşə uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə sinonim cərgə alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Fasiləsiz təhsil sistemində semantik baxımdan yaxın anlayışları bildirən terminlərə çox təsadüf edilir. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənanın sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir.

Termin məzmun strukturuna aşağıdakı təşkiledicilər daxil olur: semantika, motivləşmə, siqnikativ mənə. Terminin məzmun strukturundan bəhs edərkən terminin mənə və mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. B.N.Qolovinin fikrinə görə, sözün mənəsi anlayışın əsasını və onun yaranma üsulunu təşkil edir. Sözün mənəsi anlayışın yaranıb mövcud olduğu çərçivədə onun mənaferqləndirici formasıdır. Sözün bu xüsusiyyəti yaddaşda hansısa informasiyanı canlandırır [7,s.121]. Terminoloji mənə həmişə şərtiliyi, emosionallığı və yozumluluğu qəbul etməyən birbaşa mənədir.

Terminin motivləşməsi terminin yaranmasının əsasında duran əlamətlər üzrə təyin olunur. Motivləşmə terminin yaddaqalan olmasını, onun başqa terminlərlə əlaqəsini təmin edir [5, s.130].

Terminologiyada terminin formasına, eləcə də terminin semantika və funksionallığına görə motivləşməsi baş verir. Birinci halda motivləşmə forma üzrə gedir və bu formanın nə üçün seçilməsi müzakirə obyektı olur. İkinci halda isə adlandırma obyektinə və terminin terminoloji sistemdəki yerinə münasibət motivləşmə üçün zəruri prinsipə çevrilir. Terminin funksiyasını təyin edərkən, onun yaranması üçün əsas olan sözün nominativlik funksiyasına istinad olunmalıdır. Nominativ funksiya xüsusi biliyi qeyd etmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005
2. Гринев-Гриневи́ч С.В. Терминоведение. М.: Издательский центр «Академия», 2008. 304 с.
3. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, Изд-во Харьковского Ун-та, 1972, 262 с.

4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М.: Едиториал УРСС, 2004, 248 с.
6. Краснова И.Е. К проблеме понимания английских многокомпонентных терминов. Москва, Изд-во МГУ, 1987, 47 с.
7. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, Высшая школа, 1977, 311 с.

Leman Hasanova

**About some issues of tourism terminology in
Azerbaijani language
Summary**

In the article is investigated formation and forming of tourism terminology and development of this field terminology in modern time. In the article attempts to define the main directions of the study of tourism terminology in Azerbaijani language and research on the borrowed terms, their structure, unification and co-ordination of them. Internationalization of tourism confirms the importance of paying attention to the development of the terms of this field in internationalization.

Леман Гасанова

**О некоторых вопросах туристической терминологии на
азербайджанском языке
Резюме**

В статье исследуется формирование и формирование туристической терминологии и разработка этой полевой терминологии в современную эпоху. В статье предпринята попытка определить основные направления изучения терминологии туризма на азербайджанском языке и исследования по заимствованным терминам, их структуру, унификацию и координацию условий туризма. Интернационализация туризма подтверждает важность уделения внимания разработке условий этой области в интернационализации